

Шуліченко Т. С.

Український державний університет науки і технологій

МОВНА ОСОБИСТІТЬ АВТОРА VS МОВНА ОСОБИСТІТЬ ПЕРСОНАЖА: ІДЕНТИЧНІСТЬ ЧИ РОЗРІЗНЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню мовної особистості персонажа художнього твору в контексті антропоцентричної парадигми лінгвістичних досліджень, які зумовили появу нового підходу до аналізу тексту, що певний час обмежувався лише граматичною і стилістичною складовою. У центрі уваги мовознавців були текстові одиниці, граматичні зв'язки, категорії, стилістичні засоби тощо. Однак, звернення до людського чинника в мові, до того, хто говорить, дало поштовх до ширшого аналізу тексту, зумовивши появу нових комунікативно орієнтованих теорій. Лінгвісти розглядають текст як акт комунікації, де центральними фігурами постають автор, читач і персонаж. Дослідження ідіостилу письменників, реконструкція їхніх мовних особистостей набули широкої популярності у наукових розвідках українських лінгвістів завдяки уможливленню не лише глибшого розуміння особливостей світосприйняття того чи того автора, відтворення авторської картини світу, а й аналізу мови, культури історичного періоду його творчості. Дослідження ж мовної особистості персонажа художнього тексту у вітчизняному мовознавстві проводилися менш активно. Вважаємо вивчення мовної особистості персонажа сучасних українських творів дуже важливим, адже той чи той твір не зможе набути популярності, якщо читач не ідентифікує себе з його героями, їхньою поведінкою, світосприйняттям, мовою, мовною поведінкою тощо. Письменник контактує із читачем через своїх персонажів. За такої організації комунікації надважливу роль відіграє їхнє мовлення, адже воно може бути розглянуте як джерело інформації як про них самих, так і про сюжет. Це особливо актуально для сучасних художніх творів, де автори мінімізують описи, власні роздуми, характеристики – усе, що уповільнює дію і, відповідно, зменшує увагу читача. Отже, саме через монологічні та діалогічні висловлювання, внутрішнє мовлення персонажів і розкривається сюжет. Аналізуючи мовлення того чи того персонажа, використовуваним ним лексиком, структуру продукованих ним речень, ми маємо змогу оцінити його як мовну особистість, яка хоч і пов'язана зі своїм творцем, автором, однак не тотожна йому, оскільки послуговується власним словниковим запасом, який, звісно, менший за авторський, має притаманні лише йому синтаксичні конструкції, комунікативні тактики і стратегії, картину світу, тощо. Усе це робить персонаж художнього твору цікавим об'єктом дослідження для лінгвістичних студій.

Ключові слова: мовна особистість, діалог, монолог, персонаж, автор, художній твір, текст, ідіостиль.

Постановка проблеми. Наразі у мовознавстві відбувається перехід до антропоцентризму, про що свідчить значний науковий інтерес до поняття мовної особистості. У фокусі лінгвістичних досліджень сьогодні перебувають не лише реальні мовці, а й мовні особистості, зафіксовані в текстах, де на особливу увагу заслуговують мовні особистості автора та створених ним персонажів, але останні не є широко досліджені українськими лінгвістами, що зумовлює актуальність нашої наукової розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми поняття мовної особистості зверта-

лося багато мовознавців, зокрема в українському мовознавстві було досліджено мовну особистість державного службовця (В. Шелудько), мовну особистість П. Куліша (Т. Должикова), Т. Шевченка (Л. Мацько), І. Франка (О. Трумко), Г. Сковороди (Л. Гнатюк), Лесі Українки (В. Власенко), Д. Яворницького (Н. Майборода), П. Куліша (О. Космеда) тощо. Отже, можна говорити про звернення до людського чинника в мові, тобто про антропологічний ракурс лінгвістичних досліджень в Україні. Мовна ж особистість персонажів залишається менш затребуваною, однак важливою, адже має аналізуватися окремо від мовної особистості

автора, але при цьому не можна не враховувати їх тісний зв'язок.

Метою даної статті є аналіз різних наукових підходів до поняття мовної особистості персонажа художнього твору як цілісної та самостійної особистості. Досягнення поставленої мети вимагає виконання наступних завдань: 1) дослідити формування поняття мовної особистості, та ознайомитися з його сучасними дефініціями; 2) проаналізувати сучасні тенденції вивчення художнього тексту; 3) дослідити основні підходи до вивчення мовної особистості персонажа.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в багатьох галузях науки спостерігаємо зміщення уваги до особистості, і мовознавство не є винятком, адже неможливо всебічно дослідити мову, оминувши увагою її носія – мовця. Тож у центрі сучасних лінгвістичних досліджень є внутрішній світ людини, її мислення, психологічний стан, соціальна поведінка та вираження цього в мові, що зумовлює значний науковий інтерес до поняття мовної особистості, яке є дуже багатогранним, багатокомпонентним і затребуваним сьогодні. Воно пронизує всі аспекти вивчення мови, стираючи межі між тими дисциплінами, об'єктом дослідження яких є людина. Опановуючи рідну мову, індивід поступово набирає певний обсяг знань про навколишній світ, пізнає його різноманіття від побутових предметів, загальних норм поведінки до абстрактних філософських понять. Сприйняття реальності безпосередньо залежить від рідної мови, крізь призму якої ми сприймаємо навколишній світ, і саме мова допомагає нам зафіксувати та впорядкувати власні знання про нього. Формування особистості відбувається виключно через залучення її до культури, соціальної діяльності та, звісно, мови. Основним чинником перетворення індивіда на мовну особистість вважаємо соціалізацію, яка передбачає процес залучення людини до певних соціальних відносин; мовленнєво-мисленнєву діяльність відповідно до норм тієї чи тієї етнокультури.

Попри беззаперечну актуальність поняття мовної особистості в сучасних лінгвістичних студіях, наразі воно не має єдиного трактування. Одними з перших лінгвістів, хто займався цим питанням, були Лео Вайсгербер. Він розглядав мовну особистість як таку, що формується на основі рідної мови мовця, значну увагу приділяв взаємозв'язку культурного середовища та мови. Учений розглядає людину у трьох вимірах: як людина-вид, як член лінгвоспільноти та як індивідуум [15, с. 38]. За Л. Вайсгербером, у вербальній комунікації людина виявляє себе як особистість,

яка вбирає в себе загальнонаціональні та загальнолюдські якості. Отож, досліджуючи мову окремих індивідів, відповідно, можна визначити специфічні риси національної картини світу народу, мова якого вивчається. Вартим уваги видається те, що мовознавець вважав саме художню літературу важливим матеріалом для дослідження, оскільки в ній, на думку В. Вайсгербера, перед дослідником постають вимальовані автором персонажі з характерами і мовною поведінкою типовими для окремих соціальних груп або ситуативних ролей. [15, с. 33]. Дослідження цього мовознавця сприяли популяризації даного поняття, посиленню наукового інтересу до нього, однак не привели до розроблення його структури та дефініції. Грунтовніше теоретичне осмислення мовної особистості було реалізоване пізніше, лінгвістами Георгієм Богіним і Юрієм Карауловим. Ними були проведені фундаментальні дослідження мовної особистості та, як результат, створено методологію та вихідні моделі цього поняття. Саме завдяки Ю. Караулову воно було введено до широкого наукового обігу, актуалізовано поняття мовної картини світу, досліджено вплив етносу на формування мовної особистості, проаналізовано взаємозв'язок між формуванням мовної особистості та національним характером, розроблено дієву ієрархічну модель цього поняття. Водночас, вартим уваги вважаємо зауваження І. Голубовської, що «наукові потреби сьогоденної лінгвістики висувають необхідність деякого коригування і доповнення класичної схеми» [3, с. 31]. Українські мовознавці зробили вагомий внесок у дослідження поняття мовної особистості, запропонували не тільки власні дефініції, а й зацентрувавши увагу на важливих напрямках, основних аспектах її дослідження, міждисциплінарності цього поняття, приділили особливу увагу національно-культурній складовій у ньому, використали його, аби повніше дослідити особистість українських культурних, громадських, релігійних діячів, відтворити картину світу наших предків і сучасників, по-новому проаналізувавши різні за жанром тексти (релігійні, публіцистичні, художні тощо). Зауважимо, що до сьогодні попри беззаперечну актуальність дослідження мовної особистості, все ж немає її єдиного трактування, що пояснюємо поліаспектністю цього поняття. Так у «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів» за редакцією С. Я. Єрмоленко знаходимо таке визначення мовної особистості: «Мовна особистість – поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматич-

ного здійснення різнобічної мовної діяльності. Мовна особистість свідомо ставиться до своєї мовної практики, несе на собі відбиток суспільно-соціального, територіального середовища, традицій виховання в національній культурі.» [5, с. 93]. У свою чергу Л. Засекіна вважає мовною особистістю «суб'єкта, мова якого найповніше відтворює культурну спадщину свого народу, що виявляється у вербальних та екстра-лінгвальних елементах комунікації, мовних стереотипах, правилах етикету». [6, с. 83]. А. Сотников надає таке трактування мовної особистості: «Під мовною особистістю розуміємо людину, що реалізує свій комунікативний потенціал через мову. У мовленнєвому, комунікативному та дискурсивному середовищах особистість виявляється через мову, мовні засоби, що використовуються у комунікативному акті. Вони вживаються для здійснення мовленнєвого впливу та зміни свідомості адресата, і відображають не лише індивідуальні риси мовної особистості, а також особливості й закономірності, притаманні тій чи іншій комунікативній культурі. Під комунікативною культурою розуміється сукупність норм і традицій спілкування, що діють в межах певної національної культури» [12, с. 267]. Орієнтовний опис мовної особистості передбачає аналіз таких складників: 1) мовна особистість у своєму часі і на тлі доби, її історії й політики; 2) мотиви, інтенції, домінанти, особливості світовідчужання, сприйняття явищ, подій; – реконструкція моделі світу (або фрагмента), відображеної у свідомості мовної особистості: тезаурус, концепти і концептосфери; 3) характеристика семантичного рівня, дискурсу, опис відмінностей у семантиці тексту; 4) реконструкція асоціативно-вербальної сітки (які поняття і як саме виражені цією особистістю, яким стилем, якими способами і засобами комунікації) [9, с. 8].

Видається очевидним, що всебічно дослідити реальних мовців як мовних особистостей досить складно через значний пласт емпіричного матеріалу. Саме цим можна пояснити зростання цікавості лінгвістів до мовної особистості автора та персонажів художнього твору. Порівнюючи усну та письмову форму комунікації виділяємо наступні характеристики художнього тексту: 1) текст зберігається в часі, тоді як мовлення є тимчасовою подією; 2) на написання тексту не впливає реакція читача (відсутній безпосередній зворотній зв'язок); 3) текст адресується загальній аудиторії; 4) автор тексту має письмово викласти тему; 5) текст є більше організований та спланований; 6) мова тексту більш формальна (офіційна); 7) тема тексту розвивається

з більшою кількістю деталей; 8) текст може включати більшу кількість складних думок [15, с. 285]. У кожному художньому творі спостерігаємо систему мовних особистостей, які взаємодіють між собою, а саме – мовну особистість автора та мовні особистості створених ним персонажів. Породження тексту є результатом авторського бачення його ідеї, теми, композиції, а також добору мовних засобів, які якнайкраще імплементують усе це в завершений художній твір. Особливості індивідуальної мовної особистості, які вирізняють її з-поміж інших, називають також індивідуальним стилем / ідіостилем автора, ідіолектом / діалектом індивіда тощо. Зауважимо, що ці терміни є об'єктом дискусії серед мовознавців. Аналіз ідіостилю того чи того автора та його мовної особистості, відображеної у продюкованих ним текстах, дає змогу не лише розкрити особливості його творчого генія, але й прослідкувати основні тенденції розвитку мови та культури епохи в якій він творив, зрозуміти його місце у формуванні національної культури в цілому. Саме тому сучасні мовознавці активно досліджують ідіостиль та мовну особистість вітчизняних авторів, хоча і не мають єдиного узгодженого визначення цих понять, що зумовлено їх широтою і багатоплановістю. Зокрема Х. І. Дідух вважає, що ідіостиль є сукупністю глибинних механізмів створення текстового простору певним автором, які відрізняють його від інших. У більш вузькому розумінні ідіостиль пов'язаний із системою мовностилістичних засобів, характерних для творчої манери певної мовної особистості автора» [4, с. 2]. О. С. Кухар-Онищенко формулює поняття ідіостилю як вираження авторського погляду на світ, певної концепції світу й людини, яка не тільки об'єднує твір в єдине ціле, а й пронизує кожен елемент твору, надаючи йому системності й художньої цінності [8, с. 33]. У той же час А. Л. Ситченко вживає термін «авторський стиль, розуміючи під ним систему образотворчих засобів, яка охоплює як зміст, так і форму літературного твору, виражає життєвий та естетичний досвід кожного письменника, ураховує традиції національної та світової культури [11, с. 34]. Також дискусійним є питання щодо таких понять як ідіостиль та ідіолект. В енциклопедії «Українська мова» ці терміни подаються як синонімічні. «Стиль, індивідуальний стиль, ідіолект – це сукупність мовно-виражальних засобів, які виконують естетичну функцію й вирізняють мову окремого письменника з-поміж інших; своєрідність мови окремого індивіда...» [13, с. 231]. Погоджуємося з Н. Багнюк про те, що за останні десятиліття увага мовознавців до мовної особис-

тості минулого зростає. Питання реконструкції мовної свідомості (індивідуальної, етнічної, суспільної), вивчення природи *homo lingualis* давньо-і староукраїнського періоду, конструювання мовної картини світу українця минулих епох із відтворених її фрагментів набувають у сучасних дослідженнях з історії української мови особливої актуальності [1, с. 158]. Л. Гнатюк влучно зазначає: «Реконструкція мовної свідомості українця минулого – в конкретну історичну епоху – допоможе глибше осягнути закономірності й тенденції розвитку української мови, зокрема літературної, у проєкції на людську особистість, адекватніше зрозуміти давні тексти і прихований за ними духовний мікрокосмос» [2, с. 6]. Отож аналіз мовної особистості автора того чи того тексту є важливим і затребуваним. Якщо ж говорити про творця художнього тексту, то варто пам'ятати, що його майстерність в першу чергу виявляється у тому настільки живими є його персонажі. Зрозуміло, що моделюючи певні ситуації, розкриваючи характер персонажів, письменник самостійно обирає їхню комунікативну поведінку, стратегії, і це породжує дискусії щодо того, чи може бути мовна особистість персонажа художнього твору відділена від його автора. Саме цим може бути пояснено те, що мовна особистість персонажа художнього твору, яка є дискусійним питанням, залишалася певний час поза увагою лінгвістів. Услід за В. Ніцполь підтримуємо тезу про те, що оскільки в сучасному мовознавстві художній текст трактують як частину соціального й психологічного простору суспільства та альтернативний світ, що будується аналогічно до реального, то й персонаж, який живе і спілкується в цьому світі, відповідно, виявляє свій характер у мові, чим підтверджує зможу застосування теорії мовної особистості до його вивчення [10, с. 41]. Уважаємо доцільним застосувати для мовної особистості персонажа наступну структуру, де дослідники виділяють три типи елементів: 1) універсальні – загальні для всього мовного колективу; 2) соціально-культурні – характерні для певної групи мовців (об'єднаних за соціальними, професійними, гендерними, віковими та іншими ознаками); 3) індивідуальні – типові для особи, що відображають неповторну індивідуальність її мовленнєвої системи [7, с. 166]. Будь-який персонаж послуговується порівняно незалежною, автономною від авторської, лексичною системою, власним набором ключових слів, частотою їх відтворення, що й маркує його як окрему від автора мовну особистість. Автономність мовної особистості персонажа визначає також те, що його мов-

лення є складником власне його картини світу, відбиттям реальності, а мовна картина світу автора може мати істотні відмінності або бути зовсім протилежною. Видається логічним, що мовні особистості персонажів, які мають реальні прототипи, є найсамостійнішими й найвіддаленішими від мовної особистості автора, особливо коли йдеться про реконструкцію образу історичної особи або ж відомої особистості. Загалом, для цілісного розуміння та ґрунтового аналізу мовної особистості персонажа художнього твору дуже важливим вважаємо також дослідження різних аспектів його мовлення, зокрема в діалогах, монологіях, підготовленому мовленні або ж спонтанній ситуації, коли його комунікативна стратегія принесла успіх, допомогла досягти поставленої мети або ж навпаки. У кожному виді мовної діяльності, комунікативній ситуації відбито той чи той аспект світогляду, характеру персонажа, що також формує його як мовну особистість. Завдяки монологам персонажа фіксуємо його концептосферу, характерні лише для нього лексеми, мовні звороти, властивий лише йому спосіб оформлення власних думок чи поглядів. Водночас діалог також не менш важливий для реконструкції мовної особистості персонажа. У ньому для нас розкривається комунікативна поведінка й стиль спілкування. Якщо в монологі персонаж має змогу повного, максимального самовираження, то в діалозі він здобуває шанс на самоствердження за рахунок інших учасників комунікації. На особливу увагу заслуговує також внутрішнє мовлення персонажа, де герой не постає суб'єктом комунікації з іншими персонажами, однак є вільним від усіх соціальних ролей чи норм, що уможливує аналіз його сутності, психологічного стану, внутрішньої мотивації або ж мотиваційної сфери. Дослідження мовної особистості персонажа художнього твору певний час відбувалося крізь призму його мовленнєвих характеристик і мовленнєвих портретів. С. Шевчук розмежовує поняття мовного і мовленнєвого портрета, виходячи із тлумачень термінів «мовний» і «мовленнєвий», і вважає, що «мовний портрет є загальною родовою категорією, складником мовної особистості й вербалізується мовними засобами за допомогою низки характеристик, які можуть доповнюватися (соціальних, вікових, етнокультурних). Мовленнєвий портрет значною мірою доповнює мовний; він проявляється безпосередньо в мовленнєвій ситуації, яку створюють комуніканти» [14, с. 307] На думку В. І. Ніцполь, яку ми підтримуємо, мовний портрет є загальною категорією і складником мовної особистості, що вербалізується за допомогою мовних засобів у поєднанні із

соціальною, віковою та психологічною характеристикою індивіда, а мовленнєвий портрет є важливою складовою, що його доповнює [10, с. 42].

Висновки. Отже, у сучасному мовознавстві дослідження мовної особистості посідає чільне місце і активно розробляється вітчизняними лінгвістами. Різні погляди на його трактування, розу-

міння і аналіз художнього тексту вважаємо свідченням того, що українська лінгвістика відповідає на виклики сучасності і переорієнтовується відповідно до вимог часу. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у аналізі мовних особистостей персонажів найвідоміших творів української літератури для розуміння популярності того чи того твору.

Список літератури:

1. Багнюк Н. В. Homo Lingualis XVI–XVII століть: сучасні дослідження. Лінгвістика: зб. наук. пр. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. № 2 (39). С. 158–165.
2. Гнатюк Л. П. Варіативний складник мовної свідомості українців: історико-лінгвістичний вимір. Мовознавство. 2015. Час. 2 (берез.–квіт.). С. 86–96.
3. Голубовська І. Мовна особистість як лінгвокультурний феномен. http://www.philology.kiev.ua/library/zagal/Studia_Linguistica.
4. Дідух Х. І. Ідіостиль як відображення авторської картини світу Філологічні науки : Риторика і стилістика. URL: http://www.Rusnauka.com/15_NNM_2012/Philologiya/2_11114.doc.htm.
5. Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів за ред. С. Я. Єрмоленко. Київ, 2001. 222 с.
6. Засекіна Л. В. Мовна особистість у сучасному соціальному просторі. Соціальна психологія. 2007. № 5. С. 82–90.
7. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту. Вінниця: Нова книга, 2004. 272 с.
8. Кухар-Онищенко О. С. Індивідуальний стиль письменника: генезис, структура, типологія. К.: Вища школа, 1985. 175 с.
9. Мацько Л. І. Мовна особистість Тараса Шевченка як чинник формування національної ідентичності. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. Вип. 50. С. 8–15.
10. Ніцполь, В. І. Мовна особистість персонажа серійного вбивці (на матеріалі американської прози ХХ століття). Івано-Франківськ, 2018. С. 41.
11. Ситченко А. Л. Визначення індивідуального стилю письменника на основі структурування поняття. Дивослово 2002. № 5. С. 48–50.
12. Сотников А. В. Складові компоненти мовної особистості в контексті міжкультурної комунікації. Лінгвістика ХХІ століття: нові дослідження і перспективи. Київ, 2012. С. 267–271.
13. Українська мова: [енциклопедія]. 2-ге вид., випр. і доп. К: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
14. Шевчук З. С. Понятійно-термінологічне поле дослідження ієрархії «мовна особистість – мовний портрет». Одеський лінгвістичний вісник. 2014. Вип. 4. С. 305–308, с. 307.
15. Olson G. M., Mack R. L. and Duffy S. A. – Cognitive Aspects of Genre. Poetics: North-Holland Publishing Company. 1981. № 10. P. 283–315. С. 285.
16. Weisgerberg Leo das Menschheitsgesetz der Sprache/2. Auflage. Heidelberg: Quelle & Meyer, 1964. – 202 p. 138).

Shulichenko T. S. LINGUISTIC PERSONALITY OF THE AUTHOR VS LINGUISTIC PERSONALITY OF THE CHARACTER: IDENTITY OR DISTINCTION

The article is devoted to the study of the linguistic personality of the character of the artistic work as an autonomous linguistic personality. Today, it seems absolutely obvious that the language reflects personality traits, in particular the speaker. Modern linguistics pays the great attention to the study of the linguistic personality of a certain individual, as well as the collective linguistic personality. Scientific interest in the linguistic personality has led to the new approach to the text analysis. The traditional approach to its study was for some time limited only to the grammatical connections, categories, stylistic devices, etc. However, the appeal to the human factor in language, to the speaker gave impetus to a analysis of the text, leading to the creation of new communicatively oriented theories. Linguists consider the text as an act of communication, where the central figures are the author, the reader and the character/ The study of the idiosyncrasy of writers, the reconstruction of their linguistic personality have gained wide popularity in the scientific researchers of Ukrainian linguists, because they provide an opportunity not only to understand better the peculiarities of the worldview of this or that author, to reconstruct his picture of the world, but also to analyze language

and culture of the period of time when he worked and his role in it. At the same time, researches of the language personality of the character in Ukrainian linguistic have been conducted less actively. We are strongly convinced that the study of linguistic personality of the character of Ukrainian novels is very important, because this or that work cannot gain the popularity if the reader does not identify himself with its characters, their behaviour, worldview, language, communicative behaviour, etc. The writer communicates with the reader through his characters, where their speech plays an important role, because it is a source of information about themselves and often the plot. This is especially relevant for modern works of art, where authors minimize descriptions, their own reflections, characteristics and everything that reduces the attention the attention of the reader. So, the plot is revealed through monologic and dialogic utterances, inner speech of the characters, etc. Analyzing the speech of this or that character, the vocabulary he uses, the structure of the sentences he produces, we can identify him as a person, who, although connected to his creator, the author, is not identical to him, because he uses his own vocabulary, which, of course, isn't as wide as the author's, has syntactic constructions, communicative tactics and strategies, a picture of the world, etc. All these facts prove that the linguistic personality of the character is very promising object for linguistic studies.

Key words: *linguistic personality, monologue, dialogue, character, author, personality, the work of art.*